

ЗА ТОВА КАК БЪЛГАРСКАТА МАРКСИСТКА ЕТИКА ДОПУСКА ОБЕКТИВНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОРАЛА В СВОЯ ДОМ

ЕМИЛИЯ МАРИНОВА

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

ema_marinova@abv.bg

ABOUT HOW BULGARIAN MARXIST ETHICS ALLOWS IN THE OBJECTIVE STUDY OF MORALITY IN ITS HOME

EMILIYA MARINOVA

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The article examines the trends that lead to the entry of objective methods into Bulgarian Marxist ethics in the second half of the last century. They are related both to Bulgarian ethics and to the scientific environment in which it evolves. The analysis is based on publications (monographs, collections and periodicals) from 1968 to 1989.

Key words: Bulgarian Marxist ethics, empirical social research, morality

Навлизането на обективните методи в българската марксистка етика през втората половина на миналия век става възможно, благодарение на няколко взаимосвързани тенденции. Анализът се опира на публикации (монографии, сборници и периодични издания) от 1968 г. до 1989 г.

Първата важна тенденция е свързана с мета-етическия дискурс у нас в края на 60-те и в началото на 70-те годни на миналия

век за статута и за структурата на етическото познание, в който българската етика отстоява своето право на самоопределение. Процесите са част от по-широка философска и идеологическа дискусия, в която разделителната пропаст между „марксистката“ и „буржоазната“ парадигма на мислене изглежда непреодолима и обективните изследвания на морала остават отвъд, в полето на „упадъчната“ западна наука. Марксистката етика има грижата да изясни случващото се там, на запад, и да интерпретира „правилно“ използването на обективни методи при изучаването на моралните явления. [Шварцман. 1964; 1969; Шварцман, Шишкин 1965; Дробницкий, 1974; 1977]

До идеята за обективно изследване на морала се достига по две алтернативни линии. Първата е свързана с разбирането за марксистката етика като частнонаучна дисциплина и се отстоява чрез диференциацията на етическото знание, разгръщането на комплексното изследване и развитието на приложната етика. При втората, свързана със схващането, че марксистката етика е философска дисциплина, движението към обективното изследване на морала се реализира чрез социологията на морала. [Ангелов, 1967; 1970; Момов, 1968: 85; Драмалиев, 1972: 280]

Показателни са както вижданията за структурата на марксистката етика, така и дискусиите за методите на етическото познание. Докато при В. Момов структурата на етическото познание се описва като съвкупност от седем аспекта – метаетика, историческа етика, теоретическа етика, прескриптивна етика, аксиологическа етика, дескриптивна етика и приложна етика, то при Л. Драмалиев тя е онагледена с помощта множества, които взаимно се пресичат, като в

картината на етическото познание се намесва не само влиянието на философията, но и на още един кръг от проблеми, характеризирани като частнонаучни и определени като социология на морала. [Момов, 1968: 85; Драмалиев, 1972: 280]

В духа на разбирането за етиката като частна наука методът има йерархична структура, която предполага три нива – марксистка философска методология – етически подход – частно-научни методи. Етическият подход е свързващото звено между философската принадлежност и частно-научния характер на марксистката етика. Той е „приведена в действие теория” („т.е. приложена като инструмент за изследване на определени явления и процеси“) [Момов, 1968: 76, 78], от една страна, и интегриращо начало за методи и подходи на други науки, които той съдържа в себе си „в диалектически смет вид“ [Момов, 1968: 86], от друга. Посочено е, че „методът на установяване на мотивите на нравствената постъпка е един от основните частнонаучни методи на етиката“, но веднага след това става ясно, че този метод все още не е факт, а „етическата теория следва да разработи този метод“ (а и не само него), „като използва опита на психологията, педагогиката, социологията, деонтологията и др.“ [Момов, 1968: 87] Основно достойнство на разглежданата постановка е признаването на частно-научното изследване. След като етиката е частна наука, частно-научните методи на изследване са ѝ присъщи, свои, не-чужди. Разбира се, в стила на етическото мислене на колегите от този период, представата за частно-етическия характер на познанието и за методите на неговото осъществяване са твърде общи и звучат декларативно. Но в същото време мисленето за частно-научни методи и познание в етиката не се интерпретира като позитивистка

забегка, а напротив – използването им е напълно правомерно. Все пак белезите от позитивистката стигма са се запазили в уговорките, че частно-научното изследване не определя етиката като „емпирична, практическа дисциплина“ [Момов, 1968: 75]. (По това време „практическата етика“ все още е немислима, а мисълта за нея е кощунствен натурализъм).

Кои са частно-научните методи на етиката? При Л.Драмалиев характерните за социологията методи на изследване не са разгледани специално, но пресичането на полетата на етическото и социологическото предполага и използване на социологическите методи в етическите изследвания. Възгледите на А. Г. Харчев и неговите изследвания на семейството оказват силно влияние и насочват към необходимостта от комплексни изследвания.[Харчев, 1965; 1971]

В руслото на разбирането за марксистката етика като частна наука пътят до идеята за комплексността на етическото познание е по-дълъг и преминава през идеята за интердисциплинарността. Частно-научните методи са разгледани доста подробно в някои ранни издания[Момов, 1968: 197]. Това са методи, които са присъщи на психологията, социологията, педагогиката и др., т.е. частно-научните методи са заемка от други науки. Тези чужди методи се оказват „в служба“ на етиката и няма как да не се зададе въпросът как става това. Отговорът отново е на „мета“ равнище. Търсят се опции за тяхното етическо осмисляне, по начина, който вече беше посочен – чрез етическия подход, който е посредник между марксистко-ленинската философия, разбираана като обща методология и частно-научните

методи, на които се приписва конкретната технология на изследването.

Акцентът все още е върху интегративните процеси и „моноаспектността“ [Момов, 1968: 86]. Взаимодействието и взаимовлиянието се осъществяват в полето на етическото, те са рамкирани от етическите смисли. Достига се до идеята за „интердисциплинарността“ на етическото знание, много често наричана „интрадисциплинарност“, за да се напомня капсулираността чрез етическото. Комплексността все още се отхвърля като неприемлива, и това по всяка вероятност е резултат от стремежа да се обоснове съществуването на цялостно и хомогенно поле на етическото познание – „етическата теория и етическият подход интегрират в себе си различни подходи, без да се превръщат в комплексна теория и подход“ [Момов, 1968: 86] Прави се опит да се обясни връзката на етическата теория и моралната практика, силата на заедността на частно-научните изследвания, обединени от етическата идея. Интердисциплинарността върви ръка за ръка с адаптацията, преформатирането, преосмислянето на частно-научните методи в новото етическо поле.

В духа на интердисциплинарността се допуска използването както на качествени методи, така и на количествени такива (математически, статистически и др.). Подчертава се евристичния заряд на кибернетическия подход, метода на моделирането и др. Разсъжденията са контра-теза на скепсиса по отношение на използването на количествените методи в хуманитарните науки. Настоява се, че количественото изследване „не само е възможно, но и наложително“. Посочват се морални явления и процеси, които

подлежат на количествен анализ – „интелектуалните, моралните, волевите, деловите качества на човека“, т. е такива субективни явления, които „отразяват определени страни от обективната действителност и намират външна (обективна) проява в поведението на човека [като се] възплъщават в едни или други действия и резултати“, поради което подлежат на количествена оценка [Момов, 1968: 34]. Тук анализът е на мета-равнище и би останал там ...ако не е темата за моралното възпитание, която прави големият пробив към анализ по същество чрез диференциацията на етическото познание.

Предполагам, че реализирането на обективно изследване на морала е възможно на базата на една сравнително по-голяма автономност на частно-научното изследване, което може да се постигне на основата на комплексния подход – тогава, когато частните дисциплини притежават по-голяма самостоятелност, но си взаимодействат. Едновременно с интердисциплинарността в българската етика края в на шестдесетте се говори за диференциация, но не се допуска, че тази диференциация е толкова силна, че ще доведе до роене на приложните етики. Само за четири години темата за педагогическата етика се разраства силно и се превръща в център на изследователски търсения. Докато през 1969 тя е само маркирана като един от аспектите на приложната етика, наред с професионалните етики, през 1972 излиза „Морал и възпитание“, където процесът на обособяване на педагогическата етика се разгръща. В „Етика и възпитателна практика“ (1978) вече се отстоява комплексният характер на приложно етическите изследвания. Въпреки, че „педагогическата етика все още не се е обособила като самостоятелна дисциплина“ [ЕВП, 1978: 96], се пледира за „качествен синтез на

евристичните възможности на равноправни партньори“ (респ. на педагогическата теория на нравственото възпитание и етиката) [ЕВП, 1978: 97]. Като се позовават на „възникването на нови дисциплини“, които „утвърждават плодотворни мостове в персоналистиката“ [ЕВП, 1978: 37, 39] авторите интерпретират „тенденцията към интегриране на знанията за човека и изграждането на синтетично разбиране за човешката личност през призмата на процесите, които се наблюдават в етическото познание“ [ЕВП, 1978: 36]. В този смисъл „Етика и възпитателна практика“ дава една съвсем различно виждане за обективното изследване на морала, което се основава на комплексността и се реализира по модела на възникващите „нови дисциплини“ [ЕВП, 1978: 37]

Глобалните тенденции в науката оказват своето въздействие, благодарение на новаторския дух на тогава действащите етици. Под влияние на интеграцията на етическото знание със социологическото, социално-психологическото, медицинското, биологическото и др. се правят сериозни заявки за нови изследователски полета, които не са подвластни единствено на етиката и нейните методи на изследване. През 1974 г. излиза „Морал и социална психика“ на Васил Вичев, в която идеята за комплексността се основава на пресичането на полето на морала и на социалната психика. През 1986 г. излиза от печат „Етика и ценността на човешкия живот“ на Васил Проданов, а в 1988 г. – и неговата „Биоетика“, първата монография на тази тема в тогавашния социалистически лагер, които маркират диференцирането на етическото знание по посока на биологията, генетиката, медицината и пр., водещи до обособяването на биоетиката и медицинската етика в полето на приложната етика. През 1989 г.

Георги Арабаджиев публикува статията „Компютърната етика – проблеми и перспективи“ [Арабаджиев, 1989: 88 – 92], в която разглежда „нов тип морални проблеми“, свързани с компютъризираното общество. Като поставя въпроса за статута на компютърната етика в системата на приложно-етическите дисциплини, той лансира идеята за два равностойни проблемни кръга в нея – професионалноетически и приложни. В същото издание докторантът на секция „Етика“ при ИФ, БАН Мати Коев поставя въпроса за „разширяването на предмета и задачите на инженерната етика и прерастването и от професионална етика на инженера в частна приложна етическа теория“ [Коев, 1989: 109]. В статията „Марксистката етика пред лицето на НТР друг млад докторант Камен Лозев на същото етическо звено поставя настоятелно въпроса за необходимостта от комплексен подход, който се диктува от очертаващата се „етическа ситуация“, и който насочва към „творческо взаимодействие с други науки, като психология, социология, медицина, ергономия и др.“ [Лозев, 1989: 80]. Мария Серафимова насочва вниманието към връзката на етиката и екологията в контекста на футурологичните проблеми на своето време [Серафимова, 1989: 100], а Елена Петрова анализира етическите проблеми в етиката на А.Швайцер [Петрова, 1989: 134]. Проблемите на бизнес етиката предстои да попаднат в центъра на изследователския интерес и да бъдат интерпретирани след 1990 г. Накратко, в рамките на едно десетилетие (1978 – 1989) роенето на приложните етики става видимо в научния живот у нас, а с него – и престижът на комплексното изследване.

Втората важна тенденция е свързана с посланията от страна на българските обществени науки, които диктуват повишен интерес към емпириката и към методите, с които тя може да бъде изучавана. Продуктивната среда, в която се развива българската марксистка етика през втората половина на миналия век е инспирирана най-вече от процесите в българската социология, която отстоява своето право да се нарича самостоятелна наука. [ПСЭ, 1973: 135] Утвърждавайки емпиричната линия в развитието на социологическото знание, тя не само успява да реализира значими познавателни резултати, които влияят върху етическото знание, но и демонстрира успешността на обективните методи в изучаването на човека и обществото, като промотира у нас адекватния инструментариум и прилагането на вече утвърдените в световен план тенденции. [Неделчева, 2018] Прави впечатление, че интересът към статистиката, информатиката, кибернетика, идеите за самоуправлението на системите, за системния подход, структурно-функционалният подход на Пърсънс и др. са факт първо в социологическия, а малко след това – и в етическия дебат у нас 1965 – 1968 г. Това се вижда в дискусиите за „Обществото като социологическа система“, инициирани от Ст. Михайлов (1965) [Неделчева, 2018: 228], и при анализа на методологическите предпоставки на нравствената норма и нейната реализация.[Момов, 1968: 30 – 47]. Също така е забележително, че по отношение на труда на Р. Фишер, публикуван през 1958 г., второ издание – 1972 г., и считан за решаващ за експерименталните изследвания в социалните и техническите науки на основата на връзката с теорията на вероятностите и репрезентативните извадки[Съйкова, 2005: 189], „догонващото развитие“ на българската наука спрямо световните

тенденции се реализира в много приличен темп. Може да се предположи, че той е възможен не без участието на съветската наука, слуховете за консервативността на която са силно преувеличени. [Мотрошилова, 2012]

Новите идеи в българската социология дават път на първите ЕСИ у нас – 1962 г., посветено на религиозността на българина, и „Градът и селото 1968“ и „Градът и селото 1986“. [Неделчева, 2018: 226] Забележително е, че още в ЕСИ (1968 и 1986) моралът е предмет на специален изследователски интерес, което се вижда от съдържанието на проведените анкети. [Михайлов, 2010: 252; 1073] Следваща важна крачка е ЕСИ с научен ръководител: П.-Е. Митев. Това е „Нравственото възпитание на младежта 88“, в което са анкетирани 2084 младежи (14 – 30); 1675 родители (40 – 56) и 879 прародители (56 – 70). То е своего рода кулминация по отношение на извеждането на морала като предмет на ЕСИ преди 2000 г. у нас. [Митев, 2005]

Откроява се значението на 60-те години на миналия век за развитието на социалната психология. Създава се подходяща среда за разгръщане на съвременни обективни методи в социално-психологическо изследване, до които, по данни на М. Драганов, до този момент, българските социални психолози само „се доближават“. [Драганов, 1971: 204] Около 1962 г., след серия социално-психологически есета, сред които се открояват тези на Ефрем Карамфилов, в българската книжнина се *появяват пълнокръвни социално-психологически изследвания, в които се борави умело с емпирични данни*. Това са Минчо Семов и студията му „За отношението между обществената психология и идеологията“,

публикувана в сборника „Философски въпроси на психологията“ и Георги Йолов в малката монография „Психични промени у младия войник“(1964). По-късно, в „Психология на дисциплинарните нарушения“ (1968) Г.Йолов използва „широк статистически материал, а също и материал от интервюта. Изследването е направено чрез използване на съвременна социално-психологическа методика“, направен е анализ на количествените и качествени нарушения и т.н.[Драганов, 1971: 205 – 207] Трябва да се отбележи и изследването на религиозността на българина, реализирано от М. Драганов(1968), като и изследването на Минчо Семов(1967), посветено на съвременната българска девойка и нейните взаимоотношения със семейството като цяло и родителите и, което „съчетава социологическия и социално-психологическия подход“ [Драганов, 1972: 209 – 210] По отношение на емпиричните методи при изучаването на морала и социалната психика на българина значими са и три следващи публикации на Г. Йолов, посветени на неофициалния лидер (тартора) в затворническата група и на масовата психика в условия на критични ситуации, тема със значимо продължение в българската социална психология.[Йолов, 1971; 1973; 1975] Така например при анализа на самоубийството като житейски избор и морален акт се използват широк кръг количествени и качествени методи, в духа на най-добрите традиции в провеждането на емпирично социално-психологическо изследване.[Йолов, 1975] В края на миналия век социалната психология постига своеобразен пик по отношение на разгръщането на специфичните за социалната психология методи на ЕСИ. Този подем се реализира не без участието на субективния

фактор, като специално трябва да бъде отбелязан приносът на Георги Йолов, Дончо Градев, Максим Лазаров и Минчо Драганов.

В глобален план социалната психология е основен фактор за изучаването на морала с обективни методи. Нещо повече, психологията на морала може да се разглежда като резултат от разширяване на предмета на изследване в експерименталната социална психология. Българската марксистка етика няма как да остане настрана и от постиженията в психологията на морала – преди всичко в теориите на Ж. Пиаже и Л. Колберг, но и в изследванията на социалните когнитивисти (Бандура, Милграм, Хофман, Аронфрид и др.), внесени в българския етически дебат от младите психолози Панайот Рандев и Красимира Байчинска, а също така и от докторантите по етика на Институт по философия, БАН и СУ „Св. Кл. Охридски“ [Маринова, 1980; 1983; 1985; 1989; Проданов, 1984; Томова, 1989: 138 – 141] Но това е една втора, съпътстваща линия, която, осмисляйки най-новите вени в експерименталната психология, силно подкрепя идеята за обективни изследвания на морала.

Психологията като традиционен участник в педагогическия процес също имат сериозна позиция в комплексното изследване на човека. У нас се открива ерата на обективните изследвания на ценностите на българина [Величков, 1986], които впоследствие, след 1990 г. преживяват голям подем (К.Байчинска, Е.Герганов, К.Петкова, М.Дилова, Е. Паспаланова и др.), като се оформят като един от основните трендове на изследване на ценностите на българина в тяхната динамика и в кроскултурна перспектива. Отделно руските влияния върху методите в българската марксистка етика имат мощен психологически пласт, поради силната научна школа и подема на

съветската психология, на основата на силни теоретични постижения, но и на експанзия на емпиричните методи и на мощния социално-психологически уклон.

Третата важна тенденция е свързана с характера на фоновата тематична насоченост на етическите публикации у нас. Библиографските справки от втората половина на миналия век извеждат няколко проблемни области, които са значими по отношение на разглеждания въпрос. Интересно е да се проследи динамиката на отделните теми. С годините те се освобождават от политическите идеологеми и стават по-конкретни, което провокира използването на емпирични методи на изследване. Също така проблематиката търпи развитие по посока на нейната етизация. Така по-ранните публикации са посветени на „комунистическия морал“, „социалистическия патриотизъм“, „интернационализма в действие“, „героизма“ и др. (1951; 1953, 1973), а по-късните – на „жизнената позиция“, „начина на живот“, „ценностната криза и ценностните приоритети“, „ценностния избор“, „отрицателните явления“, „ценностите в реалния живот“, „малката правда“, „моралните конфликти“ и др. Анализират се „социално-етичните въпроси на лекарската професия“, „ученият и неговата съвест“, „етиката на шофьора“, „етика в правото“, „нравствени основи на партийната дейност“ (1951 – 1960), но и „журналистическа етика“, „етика за социолози“, „педагогическа етика“ и др. [Нешев, 1978; 1979; 1980; 1980-а; 1986] Има публикации, посветени на „социално-етични проблеми на богомилството“, на „антихуманната същност на християнските морални възгледи“, а по-късно – и на „моралния свят на вярващия“, едно изследване,

реализирано в духа на социологията на морала [Мизов, Н, М.Мизов и Б.Мизов 1988].

Какво следва за обективните методи при изследването на морала от диференциацията в приложната етика и от разгръщането на комплексния подход? Както може и да се очаква, те придобиват по-ясни очертания – в някои случаи се разпознават като „експериментални методи“, дори като „формиращ експеримент“ [Момов1972:74]. Като начало те все още са само назовани и рекламирани, но тенденцията е показателна. Доказателства могат да бъдат открити още през 1978 г., когато се извежда и защитава структурен модел на етическото познание, в основата на която „лежи цялостният цикъл на функциониране на етическата информация, която се използва за целите на метаетическия анализ, за общотеоретични обобщения, приложни разработки и емпирични обосновки“. [ЕВП 1978: 46, 67.] Добре е да се отбележи, че в тази сравнително ранна публикация използването на обективните методи в етиката се обвързва с темата за етическите рискове, свързани с екологията и генетиката, обозначени като „социално-екологическите проблеми“ [ЕВП 1978: 66] и „социално инженерство“ [ЕВП 1978: 45, 46]

Огромната крачка, която българската етика (1968 – 1989) прави в разбирането си за обективните методи на изследване може да бъде демонстрирана с още един шрих от научния дебат. В публикациите от 1988 и 1989 г. българската етика открива за себе си едно ново научно-изследователско поле – това на практическата етика. Ако в 1968 г. то се споменава в негативен план, като нещо, от съществуването на което българската марксистка етика се дистанцира, то в изданията от 1988 и 1989 се лансира идеята за практическата етика като академична

лаборатория за морално развитие. Въвеждат се и се анимират понятия, такива като „етически практикум“, „етическа експертиза“, „етически делови игри“, „етически компетенции“, „хуманитарно консултиране“, „морален избор“ и др. В тях формиращият експеримент не само е прокламиран, но е основен инструмент за развитие на етическите компетенции, а и на морала (в духа на академичния етап в развитието на практическата етика) на „вземашите решения лица“.

Тази крачка е и изключително трудна. Тя се реализира с много дискусии, но те са част от българската етика и я тласкат напред.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Ст. *Марксистката етика като наука*. С., „Наука и изкуство“, 1970.

Ангелов, Ст. Същност и задачи на марксистката етика. // *Проблеми на марксистката етика*, С., „Партиздат“, 1967, 6 – 37.

Арабаджиев, Г. 1989. Компютърната етика: проблеми и перспективи. // *Съвременната етика – проблеми и позиции*. С., „Народна младеж“, 88 – 92.

Величков, А. Психологични основи на формиране ценностите на личността. *Психология*, 1986, № 5, 14 – 20.

Вичев, В. *Морал и социална психика*. С., „Наука и изкуство“, 1974.

Драганов, М. 1977. Урбанизация и гуманизм, В: *Человек, образ жизни, нравственное поведение*, С., ЦТУИП-ИПМЛ.

Драганов, М. 1989. *Начин на живот и обществена психика*. С., Наука и изкуство.

Драганов, М. 1971. *Социалната психология в България*. С., „Издателство на БКП“.

Драганов, М. 1968. *Религиозната психика на българите*. С.

Драмалиев, Л. *Нравственост. Същност и специфика.* С., „Наука и изкуство“, 1972.

Етика и възпитателна практика. Момов, В. (Съст.) С., „Наука и изкуство“, 1978.

Жизнена позиция и нравствено възпитание на младежта. С., ЦТУИП-ИПМЛ-ЦНИМ, 1978.

Дробницкий, О. Г. 1974. *Понятие морали.* Москва, Издательство „Наука“.

Дробницкий, О. Г. 1977. Проблемы нравственности. Москва, Издательство „Наука“

Йолов, Г. 1968. *Психология на дисциплинарните нарушения.* С., ДВИ.

Йолов, Г. 1964. *Психични промени у младия войник.* С., ДВИ.

Йолов, Г. 1971. *Неофициалният лидер (тартора) в затворническата група.* С., МП.

Йолов, Г. 1973. *Критичните ситуации и масовата психика.* С., „Наука и изкуство“.

Йолов, Г. 1975. *Личността в критични ситуации.* С., Партиздат.

Коен, М. 1989 *Инженерната етика – настояще и бъдеще. // Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., „Народна младеж“, 106 – 110.

Лазаров, М. 1989 *Приложните етически изследвания. // Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., „Народна младеж“, 37 – 41.

Личност, светоглед, нравственост. 1979. С., „Наука и изкуство“.

Лозев, К. 1989. *Марксистката етика пред лицето на НТР. // Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., „Народна младеж“, 77 – 80.

Маринова, Е. 1980. Личност и постъпка в детските морални съждения. // *Изявата*, С.

Маринова, Е. 1983. Социално-психични механизми на нравственото формиране на личността, Автореферат за научната степен к.ф.н., С.

Маринова, Е. 1985. Критични бележки върху концепцията на Жан Пиаже за моралното развитие на детето. // *Философска мисъл*, № 3, 78 – 86.

Маринова, Е. 1989. Интелектуалният критерий за нравственото развитие на личността. // *Съвременната етика – проблеми и позиции*, С., „Народна младеж“, с. 50 – 53.

Мизов, Н., Мизов, Б., Мизов, М. 1988. *Нравственият свят на вярващи.*, С., „Наука и изкуство“.

Митев, П.-Е. 2005. Новите млади. Социологически ракурси. // *Новите млади. Българската младеж и европейската перспектива.* ИСЦС „Иван Хаджийски“, С., 15 – 233.

Михайлов, Ст. 1973. *Емпиричното социологическо изследване.* С., Партиздат.

Михайлов, С. 2010. Социологическа система. М8М.

Момов, В. *Нравствената норма и нейната реализация.* С., „Наука и изкуство“, 1968.

Момов, В. *Морал и възпитание.* С. Партиздат, 1972.

Момов, В., Вл. Бакщановски, Ю. Согомонов. *Приложната етика.* С., „Наука и изкуство“, 1988.

Мотрошилова, Н. В. 2012. Отечественная философия 50 – 80-х годов XX век и западная мысль. Москва, Академический проект.

Неделчева, Т. 2018. Преодоляване на сталиновия марксизъм в българското обществознание. // *Карл Маркс в отминалата,*

настоящата и бъдещата история. Мизов, М. (Съст.), С., ЦИПИ, „Фондация „Солидарно общество“, 216 – 231.

Нешев, К. 1978. *Журналистическа етика.* С., Наука и изкуство.

Нешев, К. Социологическо измерение морали. // *Етика, социално познание, нравствен поведение,* С., ИПМЛ, 1979, 83 – 98.

Нешев, К. 1980. *Азбука на семейната етика.* С., „Партиздат“.

Нешев, К. 1980-а. *Етика за социолози.* С., „Наука и изкуство“.

Нешев, К. 1986. *Педагогическа етика.* С., „Наука и изкуство“.

Петрова, Е. 1989. Екологични проблеми в етиката на Алберт Швайцер. // *Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., Народна младеж, 134 – 138.

Предмет и система етики. 1973. София – Москва, „Наука и изкуство“.

Проданов, В. 1984. Относно статута на психологията на морала. // *Социологически проблеми,* кн. 3, 24–34.

Проданов, В. 1986. *Етиката и ценността на човешкия живот.* С., Народна младеж.

Проданов, В. 1988. *Биоетика.* С., „Наука и изкуство“.

Рандев, П. 1989. След Колберг – накъде? // *Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., Народна младеж, 142 – 146

Семов, Минчо. 1967. *Съвременната българска девойка.* С.

Серафимова, М. 1989. Етика и футурология. // *Съвременната етика – проблеми и позиции.* С., Народна младеж, 97 – 102.

Съвременната етика – проблеми и позиции. Мизов, М., Е. Маринова (Съст.) С., „Народна младеж“, 1989.

Съйкова, Св. 2005. Изследване на факторните връзки в социологията. В.Търново, „Фабер“.

Томова, И. 1989. Познавателните грешки в когнитивната теория на Л.Колберг. // *Съвременната етика – проблеми и позиции*. С., „Народна младеж“, 138 – 142.

Харчев, А. Г. 1971. Етика и философия. // *Философска мисъл*, кн. 8,

Харчев, А. Г. 1965. Мораль как предмет социалистического исследования. *Вопросы философии*, кн. 1,

Христова, Ст. 2008. Етиката в Института за философски изследвания. // *Шест десетилетия академична философия*. С., ИФИ, БАН, 203 – 243.

Человек, образ жизни, нравственное поведение. С., ЦТУИП-ИПМЛ, 1977.

Шварцман, К. А. *Теоретические проблемы этики*. М., 1969.

Шварцман, К. А. *Этика ...без морали*. М., 1964.

Шварцман, К. А., А. Ф. Шишкин. О некоторых философских проблемах этики. *Вопросы философии*. кн. 1., 1965.

Этика, социальное познание, нравственное поведение, С., ИПМЛ, 1979.